

Construint la memòria dels feminismes: arxius, biblioteques i centres de documentació. Una mirada al passat, una reflexió per al futur

[Versión castellana]

NÚRIA JORNET BENITO

Professora

Facultat de Biblioteconomia i Documentació

Universitat de Barcelona

jornet@ub.edu

NÚRIA TUSET PÁEZ

Bibliotecària

Màster de Biblioteques i Col·leccions Patrimonials

Universitat de Barcelona

nuria.tuset.paez@gmail.com

Resum

Objectius: oferir una panoràmica històrica i actual dels centres europeus i espanyols d'informació (biblioteques, arxius i centres de documentació) especialitzats en dones i gènere, que sorgeixen en paral·lel al moviment polític de les dones. S'incideix en les seves missions i evolució, per reflexionar i conformar el que, després de més d'un segle d'existència, podem anomenar *memòria dels feminismes*. L'article vol també donar a conèixer una bibliografia en aquest àmbit, especialment a l'entorn d'alguns dels centres més actius, que creiem que pot mostrar un marc de referència en aquesta anàlisi.

Metodologia: revisió bibliogràfica de la literatura destacada en la temàtica, sense que l'anàlisi sigui exhaustiva de totes les associacions i centres de documentació europeus i espanyols. Per a la recerca bibliogràfica s'ha pres com a referència la base de dades *Mapping the World of Women's Information Services* i el directori de la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres.

Resultats: s'observen un seguit de línies i reflexions que permeten situar alguns dels reptes d'aquests centres en l'actualitat. Es constata la consolidació de centres de referència, com és el cas italià, que aprofiten els recursos i estructures públiques en l'àmbit de les biblioteques i arxius; l'evolució en el temps i adaptació dels centres amb un recorregut històric dins el país d'origen; la importància en la configuració de xarxes que integren fons i col·leccions sobre la temàtica, però que malauradament encara no tenen prou visibilitat; els fons personals com a documentació representativa d'aquesta memòria; els projectes de digitalització per conservar aquests materials; necessitat de delimitar polítiques de captació de fons, així com promoure la recerca. Finalment, s'esbossa un projecte futur que creiem significatiu i necessari per al context espanyol.

Resumen

Objetivos: ofrecer una panoràmica històrica y actual de los centros europeos y españoles de información (bibliotecas, archivos y centros de documentación) especializados en mujeres, que surgen en paralelo al movimiento político de las mujeres. Se incide en sus misiones y evolución, para reflexionar y conformar lo que después de más de un siglo de existencia podemos llamar *memoria de los feminismos*. El artículo quiere también dar a conocer una bibliografía en este ámbito, especialmente entorno a algunos centros más activos, que creemos que puede mostrar un marco de referencia en este análisis.

Metodología: revisión bibliogràfica de la literatura destacada en la temática, sin llegar a hacer un análisis exhaustivo de todas las asociaciones y centros de documentación europeos y españoles. La búsqueda bibliogràfica se ha realizado a partir de la base de datos *Mapping the World of Women's Information Services* y el directorio de la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres.

Resultados: se observan una serie de líneas y reflexiones que permiten situar algunos de los retos de estos centros en la actualidad. Se constata la consolidación de centros de referencia, como es el caso italiano, que aprovechan los recursos y estructuras públicas en el ámbito de las bibliotecas y archivos; la evolución y adaptación de los centros a través de un recorrido histórico dentro del país; la importancia en la configuración de redes que integran fondos y colecciones sobre la temática pero que no tienen suficiente visibilidad; los fondos personales como documentación representativa de esta memoria; proyectos de digitalización para la conservación de estos materiales; necesidad de delimitar políticas de captación de fondos y promover la investigación. Para acabar se plantea un proyecto futuro que creemos significativo y necesario para el contexto español.

Abstract

Objective: This paper presents a historical overview about European and Spanish information centres (libraries, archives and documentation centres) specialised in women and gender that rose parallel to the feminist political movement. Their mission and evolution are highlighted in order to build up what, after more than a century, can be called *feminisms memory*. This paper also aims to present some literature on this field, with a special emphasis on some of the more active centres, which can provide a frame of reference in this analysis.

Methodology: Literature review on the subject, without making an in-depth analysis of all European and Spanish associations and documentation centres. The literature research starting point was the database *Mapping the World of Women's Information Services* and the Spanish Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres (Information Centres and Women's Libraries Web).

Results: A sequence of lines and reflections was observed, which enable us to put forward some of the challenges of these centres at present time: consolidation of reference centres, such as in the Italian case, where resources and public structures in libraries and archives are used; the time evolution and adaptation of the centres with a historical background in their countries of origin; the importance of setting

up networks integrating collections about the subject, which unfortunately are not visible enough at the moment; personal collections as representative documentation in the present report; digitalization projects to preserve these materials; the need to define collection acquisition policies and promote research. Finally, a future project deemed relevant and related to the Spanish context is proposed.

Paraules clau: Biblioteques, Patrimoni bibliogràfic, Història de les biblioteques, Història dels arxius, Bibliografies especialitzades, Dones, Centres de documentació, Arxius, Memòria col·lectiva

Keywords: Libraries, Bibliographic heritage, Library history, Archive history, Specialized bibliographies, Women, Information centers, Archives, Collective memory

Rebut: 29/11/2014. Acceptat: 01/03/2016.

1 Introducció

Després de més d'un segle d'existència, les biblioteques i els centres de documentació nascuts a redós del feminisme i del moviment polític de les dones són una realitat en tota la seva diversitat, fruit de contextos i evolucions també diferenciades.

Les preguntes de partida que ens plantegem en aquest text són les següents: com podem caracteritzar la memòria del feminisme? Quin paper han tingut i tenen els centres de documentació, arxius i biblioteques de dones? En quina mesura aquestes unitats d'informació configuren la memòria del moviment polític de les dones? Quin recorregut han seguit alguns d'aquests centres europeus que ens permeti situar-los en el context de les unitats d'informació i els centres patrimonials? Com aquesta evolució s'enllaça i permet donar compte de la mateixa evolució del moviment feminista, com també del desenvolupament dels estudis de gènere i de les dones? Com se situa Espanya en aquesta panoràmica històrica? I, per concloure, quins són alguns dels reptes que aquests centres es plantegen en el present i quines línies de futur en forma de recomanacions es podrien tenir en compte?

La proposta final és fer un recorregut pels diferents centres i biblioteques de dones seleccionant-ne els més significatius en l'àmbit europeu i espanyol, per poder-ne traçar una evolució en el temps i marcar uns models. En aquest recorregut ens interessa extreure accions destacades que han empès aquests centres, d'acord amb les seves missions i en el context de la recuperació de les fonts i de la valorització del patrimoni. Ens interessa, així mateix, donar significat a la creació d'espais d'informació i documentació en la mesura que contribueixen a la cultura de les dones, en construeixen la memòria, i en molts casos n'enforteixen el moviment polític. Farem també un repàs bibliogràfic, des de la perspectiva dels estudis de gènere i des dels postulats de l'arxivística postmoderna, que creiem aporten observacions molt adequades a aquesta anàlisi. Un darrer objectiu és el de posar el focus en el cas espanyol per situar-lo en aquest recorregut.

2 De què parlem quan parlem de memòria dels feminismes

Per *memòria dels feminismes* entenem el patrimoni bibliogràfic i documental generat per les associacions feministes i els grups de dones vinculades al feminisme, i per les dones que hi participaren directament o poden lligar-se a aquest moviment. També en formen part les biblioteques i centres de documentació fundats al llarg de la cronologia del moviment que, com veurem en un epígraf posterior, es poden vincular a les polítiques governamentals d'igualtat, a les estructures acadèmiques i de recerca, o a les mateixes entitats i associacions nascudes amb el feminisme.

Es tracta, per començar, d'un conjunt patrimonial que inclou una gran diversitat de materials pel que fa als suports, formats i tipologia, que aporta un plus de dificultat a l'hora de tractar-los documentalment i conservar-los: articles i retalls de premsa, actes de jornades i trobades significatives per a la història del moviment de les dones, tríptics i fullets, cartells, pòsters i pancartes, vídeos i enregistraments sonors, fotografies; fons d'arxiu, publicacions periòdiques, monografies. La dinàmica i les activitats de l'associació o entitat feminista pot aportar, a part del fons propi generat per les seves activitats i el funcionament del grup, altres fons d'interès que s'hi relacionen, i que poden acabar sent custodiats per la biblioteca o centre de documentació especialitzat: fons històrics d'editorials feministes, de llibreries especialitzades en literatura femenina i feminista, de cicles o mostres filmiques,¹ i, en especial, fons d'arxiu personals de dones protagonistes del moviment, vinculades en major o menor grau a l'associació o grup. En aquest darrer cas, l'interès creixent pels fons personals en el marc de les polítiques actuals dels centres patrimonials o institucions de la memòria i en la literatura professional, accentua sens dubte el valor d'aquesta part important del que constitueix la memòria dels feminismes, en la mesura que aquests arxius personals aporten el que Valérie Freschet (2005) anomena una *memòria calenta*, amb tipologies documentals com ara cartes, memòries i d'altres exemples carregats de més subjectivitat i propers a la denominada *escriptura del jo*. Aquesta documentació vindria a complementar des d'una altra perspectiva la "memòria freda", la dels esdeveniments i episodis generals que documenten altres arxius (arxius públics, arxius més lligats a les institucions del poder) (Navarro, 2012). En el cas dels fons personals de dones protagonistes del moviment feminista podem assistir, a més, a una tasca personal complementària, si no principal, de recollida i de memòria de les activitats i experiències del grup feminista. Conseqüentment, és essencial recuperar aquests fons personals per ajudar a configurar i completar la memòria col·lectiva o de grup. D'altra banda, el fet que el feminisme s'entrellaci amb altres moviments socials i polítics i amb episodis històrics del món contemporani, fa que calgui cercar bona part d'aquests fons personals en altres àmbits, com ara els arxius sindicals, de partits polítics, del món associatiu o universitari.

En alguns dels centres —arxius, biblioteques i centres de documentació sorgits del moviment polític de les dones— s'han fundat projectes encaminats a localitzar, recollir i conservar diaris, cartes, autobiografies de dones, en la línia dels *egodocuments*, terme utilitzat pels historiadors per descriure materials escrits en primera persona del singular. Una segona línia d'interès se centra encara en la necessitat de consignar, transcriure i conservar la memòria oral de les dones que sovint no s'ha reflectit a través del document i l'escriptura. Aquests projectes de memòria oral, *storytelling*, són cabdals per registrar aquesta memòria, per perfilar les vivències personals en la pròpia història viscuda del feminisme, en la línia de les històries de vida i per complementar el sentit del fons d'arxiu personal de la dona entrevistada.

3 El valor de la memòria dels feminismes

Aquest patrimoni documenta, en primer lloc, l'experiència i la reflexió del feminisme i esdevé l'herència dels moviments polítics de les dones. Conseqüentment també és i forma part de la història de les dones (Zacan, 2003, p. 10). El moviment feminista ha tingut un paper clau, per a les dones i per a la societat en general, a l'hora d'aconseguir fites socials i polítiques, des del dret de vot o a l'educació, per exemple, fins a les lleis d'igualtat o de violència de gènere (Pérez Pais; Mariño Costales, 2013, p. 13). És per això que no es pot entendre el món modern i contemporani sense aquest moviment, ja sigui en el sentit emancipador, des de les feministes il·lustrades del segle XVIII a les activistes sufragistes del XIX, tot acompanyant d'altres moviments polítics i socials (anarquisme, socialisme, etc.), o en el sentit de presa de consciència del ser dones, posant en valor les experiències i les veus femenines.

A aquest valor intrínsec de memòria històrica del patrimoni construït i conservat per entitats i persones vinculades al moviment feminista, se li afegeix la significació política que podem donar a l'acte mateix de fer i preservar la memòria. Això és, el valor polític de la fundació d'un centre de documentació, la captació del material per documentar i entendre el paper del moviment polític de les dones en la història, o el desig de crear memòria i genealogia femenines. És interessant constatar com el moviment feminista va incorporar aviat aquesta necessitat de memòria. Les sufragistes Elisabeth Cady Stanton i Susana B. Anthony, autores de l'obra *History of Woman Suffrage* (1881), ja assenyalaven en el preàmbol el valor que la informació podia tenir en el mateix desenvolupament del moviment: "In preparing this work our object has been to put into

permanent shape the few scattered reports of the Woman Suffrage Movement still be found, and to make it an arsenal of facts for those who are beginning to inquire into the demands and arguments of the leaders of this reform".² La necessitat d'informació relacionada amb les dones pel que fa a l'acció política, l'educació, els drets o la recerca ha estat al darrere de la fundació de molts dels centres i biblioteques de dones al llarg del segle xx, centres creats amb la finalitat precisa de recopilar i documentar el que es coneix amb el nom de *women's information*. Per Tilly Vriend, els arxius i biblioteques de dones poden ajudar a canviar la situació de les dones i contribuir al seu apoderament. I argumenta: "If there are no records of women's movements and women's lives (and the same goes for activities, emotions and dreams), the future generations cannot be inspired by them. They may think these issues were not relevant to our times. Archives and libraries should not be treasure troves where one single truth can be dug up, but sources of inspiration and theoretical reflection for a large group of people with multiple identities" (Vriend, 2011, p. 4). Aquesta dimensió, la de la informació vinculada a la història i a la memòria, i el fort lligam entre informació, cultura i política de les dones, ha travessat el feminisme des dels inicis, i apareix amb diferents accents en les missions i els objectius dels centres nascuts amb aquest moviment. "Access to information is essential for women to be empowered and to secure their rights", assenyalava l'històric centre holandès **Atria. Institute on Gender Equality and Women's History** (http://www.atria-kennisinstituut.nl/atria/eng/about_us) , o el **Women's Library and Information Center Foundation** (<http://kadineserleri.org/en/default.asp>) d'Istanbul-WLIC creat el 1990, conclou "Documentation of women's history is a source of empowerment for women because they have had limited access to education, to public expression and publication". En canvi, la **Biblioteca Italiana delle Donne** (<http://bibliotecadelledonne.women.it/>) de Bolonya posa més l'accent en el valor polític de la fundació, quan afirma que: "individiamo allora nella **Biblioteca** (<http://www.women.it/bibliotecadelledonne/>) il luogo fisico e simbolico in cui di dare visibilità e permanenza alla storia, alla creatività, al pensiero delle donne".

El discurs postmodernista, i especialment el que s'ha generat en la literatura arxivística, aporta, creiem, valuoses reflexions per a aquesta memòria dels feminismes. Per començar, l'arxivística postmoderna posa en primer pla l'arxiver que és conscient del seu paper a l'hora de configurar i preservar la memòria, del seu rol actiu com a mediador de l'arxiu, tot donant forma al coneixement. En paraules de Terry Cook, es tracta de posar en primera línia l'arxiver "como mediador activo formando la memoria colectiva a través de los archivos" (Cook, 2007, p. 76). Lara Wilson, responsable d'un grup de fons de la història de les dones de la University of Victoria, s'expressa en aquesta perspectiva quan assenyalava que en el seu treball amb aquesta documentació, amb el seu contacte directe i implicació amb les comunitats, amb els grups de dones productores dels fons que organitza i conserva es desdibuixen els límits entre l'arxiver i l'activista (Wilson, 2010). Es tracta d'una participació i mediació del professional que, en la perspectiva de la filosofia 2.0, vindria a completar-se amb l'activisme del mateix usuari i/o productor; el que en paraules de Livia Iacovino és "el usuario como sujeto documental activo" (Iacovino, 2013, p. 111). En el cas que ens ocupa, prendria força aleshores el paper de la mateixa comunitat de dones vinculades al feminisme, des dels moviments associatius o els centres acadèmics i de recerca a l'hora de potenciar l'arxiu, ja sigui col·laborant en la captació i recol·lecció de la memòria, en la identificació i descripció dels documents, o complementant els registres amb la memòria personal, el document custodiat a l'arxiu amb el relat i l'experiència personal, registrada i transcrita.

En segon lloc, el discurs de l'arxivística postmoderna posa l'accent en com la selecció del patrimoni documental generat per les dones és també producte de tot un procés que era i és afectat pel gènere i la classe, per les subjectivitats dels individus i la natura de les institucions participants. En altres paraules, que cal ser conscients que les diferents tasques i pràctiques al voltant del patrimoni documental no són accions neutres i que, d'acord també amb el primer plantejament, cal tenir una actitud proactiva a l'hora d'assegurar la veu dels grups no dominants en l'arxiu (Hann; Mevis, 2008, p. 27). En termes arxivístics, doncs, el primer punt d'interès dels arxivistes postmoderns és justament "el poder de la memoria sobre quién o qué es recordado y quien o qué será olvidado", i des d'aquí també "a quién damos voz y a quién hacemos callar en los archivos" (Cook; Hernández Olivera, 2007, p. 12-13). L'any 2003 en el Conveni organitzat per la Fondazione Elvira Badaracco sobre els "arxius del feminisme", Annette Mevis, responsable de l'aleshores IIAV (Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging) d'Amsterdam, esmentava que una de les línies estratègiques del centre era reflectir, en la "col·lecció de documents nacionals", la realitat holandesa com a societat multicultural (Mevis, 2003). I a partir d'aquest objectiu, s'hauria desenvolupat una política de la col·lecció centrada a aplegar i fer accessibles els materials que reflectissin aquesta diversitat ètnica de la societat holandesa. Aquesta acció, a més, es va fer amb la col·laboració de les comunitats implicades (dones negres, turques, immigrades o refugiades), que d'altra banda havien estat ben actives en la defensa dels seus drets com a dones i consegüentment tenien un lloc important en el moviment polític de les dones (Haan; Mevis, 2008, p. 28).

En aquesta perspectiva de reflexió postmoderna, les editores de *Teaching Gender with Libraries and Archives. The Power of Information* que formen part d'**ATGENDER. The European Association for Gender Research, Education and Documentation** (<http://www.atgender.eu/>) , conviden justament el professorat i l'estudiantat dels estudis de gènere i de les dones a pensar les biblioteques i els arxius no només com a magatzems del coneixement sinó també com a objecte de reflexió per ells mateixos. I, citant Jacques Derrida, invitaven a entendre els mecanismes de l'"arxivament": "As feminist scholars, we need to explore how these transformations are reshaping the archives, since, as Derrida has argued, the technologies of *archivization* define and limit what *can* be archived. His argument is profoundly political: archivization structures history and memory; in doing so, it structures the relationship between the present and the past. He states: 'Archivization produces as much as records the event'. While Derrida's conception of the archive is often read as a metaphor, it rather offers an analysis of the way in which technologies of archivization frame the ways we relate to and within the world" (Jong; Koevoets, 2013, p. 7). Sota aquest plantejament ens inviten, per exemple, a reflexionar sobre les pràctiques de categorització o de classificació preestablertes, com ara el sistema decimal de classificació universal, o com les pràctiques de recollir, ordenar i conservar el document influeixen en el tipus de coneixement que serà produït i difós al voltant del gènere i el feminisme (Jong; Koevoets, 2013, p. 8). En definitiva, són reflexions que reben en la idea que aquestes pràctiques emanen d'una contextualització radical de tots els actors involucrats, i que, en el cas dels arxius, podem trobar i promoure significats més profunds en tant que registres socials (Cook; Hernández Olivera, 2007, p. 15-16).

Catalina Trebisacce i Maria Luz Torelli incorporen a aquesta reflexió un altre element interessant. La manera com l'arxiu personal, en el cas que ens ocupa, el de la dona vinculada al moviment feminista, pot ser analitzat com un relat personal, una mena d'autobiografia particular i de testimoni: què va conservar i què no, com va aplegar i preservar els documents, des dels seus interessos més personals als espais compartits i compromesos de militància i participació (Trebisacce; Torelli, 2001). Es posa, per tant, en primera línia el paper de la dona (i de les comunitats implicades) productora de l'arxiu, i la necessitat de comprendre els mecanismes de producció, el seu sentit de registre i de conservació de la memòria o, encara, la seva relació amb l'escriptura i el posar per escrit. En un sentit semblant ho ha manifestat també l'editora i traductora Mireia Bofill quan ha relatat el seu trajecte personal i polític pel moviment feminista català a la dècada de 1970 i 1980: com, al començament, hi havia poca necessitat de documentar i de conservar el que s'estava fent sobretot perquè percebien que era, i vivien, un moviment fluid que defugia de la institucionalització (Bofill, 2014). Lea Melandri ho diu d'una altra manera, contundent: "allora si parlava molto e si scriveva poco" (Melandri, 2003, p. 42), i explica també com en un primer moment va qualificar la idea de recollir, catalogar i conservar uns documents molt lligats a una experiència individual i col·lectiva com una "operazione di morte", en enquadrar-la sota unes estructures del saber i un llenguatge especialitzat (p. 39-40). Tota aquesta reflexió ens porta de nou a la necessitat d'entendre el context, els actors i les pràctiques que hi haurà al darrere de molts dels documents conservats, de la relació de les participants i productores amb l'escriptura, amb el mateix concepte de fer memòria, deixar llegat. I com, seguint de nou Melandri, podem conservar la memòria de pràctiques polítiques com l'inconscient i l'autoconsciència, significatives i iniciadores del feminisme; com passem de la memòria personal a la dimensió històrica, i encara, com podem restituir i recuperar a través dels materials d'arxiu un pensament que naixia essencialment de les pràctiques i d'una particular concepció de la teoria i la pràctica (Melandri, 2003, p. 41 i 43).

En el rerefons d'aquestes dues reflexions personals dins del moviment feminista, apareix també un altre element per tenir en compte: com els processos d'"institucionalització" de molts d'aquests grups de dones i moviments d'activistes amb la seva biblioteca-centre de documentació i el pas d'un voluntarisme a una professionalització poden afectar la conservació de la seva memòria i el seu patrimoni documental. Silvia Radicioni i Virginia Virtú, parlant d'arxius i biblioteques feministes i LGTB (lesbianes, gais, transsexuals i bisexuals), subratllen que la institucionalització d'aquests grups i espais, en origen creats no tant com a organitzacions per a la informació sinó com a "expressions of a strong political, socio-cultural and symbolic stance", gestionats pels mateixos grups, genera no poques tensions internes ja que pot ser llegit com a pèrdua d'autonomia i de radicalitat en l'acció política (Radicioni; Virtú, 2013, p. 49).

4 Un recorregut per la història dels centres de documentació de dones a Europa. Models i realitats

La cronologia àmplia del feminisme permet situar els diversos centres en la pròpia periodització d'aquest moviment. Dels moviments sufragistes que es desenvolupen des de finals del XIX —amb especial incidència als països anglosaxons— i l'anomenada *primera onada del feminisme* que travessa la centúria del 1900 sorgeixen alguns dels centres de documentació i biblioteques europeus encara existents.

Es poden citar: **The Women's Library** (<http://www.lse.ac.uk/library/collections/featuredCollections/womensLibraryLSE.aspx>), fundada a Londres l'any 1926 per Millicent Fawcett sota la iniciativa de la London Society for Women's Services; la **Bibliothèque Marguerite Durand** (<http://equipeuniv.paris.fr/bibliotheque-marguerite-durand-bmd-1756>) de París, fundada el 1932 a partir de la donació del fons personal d'aquesta periodista feminista francesa, centre integrat des de l'origen a la xarxa de les biblioteques municipals del país, i l'Atria. Institute on Gender Equality and Women's History d'Amsterdam, nascut el 1935 i conegut amb el nom d'*IIVAV* a partir del llegat i fons bibliogràfic d'Aletta Jacobs, en l'actualitat un centre de referència a nivell europeu i mundial. Els tres tenen l'eix vertebrador en la creació d'espais de cultura, de revalorització de les fonts dels sabers femenins, i es vinculen al moviment sufragista de lluita (pels drets de vot, de propietat, etc.) i per a l'adquisició d'un nivell cultural per a les dones. Són centres nascuts a partir de la "primera onada feminista".³ Així mateix, un altre centre especialitzat en la recerca de gènere d'entre els primerencs és **KVINFO** (<http://kvinfo.org/>) (The Danish Center for Research and Information on Gender, Equality and Diversity), fundat l'any 1964 gràcies a la donació de la Danish Women's Society a Copenhaguen.

La "segona onada del feminisme" veu constituir nous centres de documentació o biblioteques i arxius de dones. Annamaria Tagliavini, responsable de la Biblioteca Italiana delle Donne de Bolonya, descriu com especialment a Itàlia, a finals dels anys 1970 i 1980, grups i col·lectius d'autoconsciència, de reconstrucció de la subjectivitat i la identitat femenines que lluitaven per la llibertat femenina començaven a pensar i a construir llocs que fossin "deposits de reserva simbòlica". És així que sorgeixen en moltes ciutats centres de documentació, biblioteques i arxius, dedicats a l'experiència històrica de les dones, sense perdre de vista allò que les dones estaven fent en aquell moment en connexió amb el moviment polític. Són centres que es vinculen, molt sovint, a altres projectes i iniciatives relacionades amb la promoció de la cultura i sabers femenins, com ara les llibreries de dones i les editorials feministes. És el cas de la ciutat de Bolonya, on a finals dels anys 1970 l'**Associazione Orlando** (<http://orlando.women.it/>) decideix fundar una institució autònoma per promoure la cultura de la diferència de gènere i la presència pública femenina: el Centro di Documentazione Ricerca e Iniziativa delle Donne de la Città di Bologna, que inclou la Biblioteca Italiana delle Donne, en l'actualitat la principal institució bibliotecària del país i una de les més importants d'Europa especialitzada en dones. O de la **Fondazione Elvira Badaracco. Studi e documentazione delle donne** (<http://www.fondazionebadaracco.it/>) que neix l'any 1994, tot i que partia d'un precedent més antic, el Centro di Studi Storici sul Movimento di Liberazione della Donna de Milà (1979), i que havia aplegat l'Archivio Riuniti delle Donne di Milano i la històrica **Unione Femminile Nazionale di Milano** (<http://unionefemminile.it/>) (1899).

Com a tret general per al cas italià, malgrat les trajectòries d'un panorama ric i divers,⁴ destaca la voluntat de construcció d'un espai (de recursos d'informació especialitzats, de recollida de material d'arxiu històric del moviment i de les seves protagonistes) propi, autònom, molt vinculat a l'associació i al grup de dones. Tanmateix utilitza i aprofita els recursos i estructures públiques, arxivístiques i/o bibliotecàries: des del conveni inicial de l'Associazione Orlando amb el Comune di Bologna per a la creació de la biblioteca, al reconeixement del patrimoni arxivístic de la Fondazione Badaracco l'any 1988 com a "archivio di notevole interesse storico" per la Soprintendenza Archivistica della Lombardia. Tagliavini extreu d'aquestes fundacions un element essencial, i que en gran manera esdevé una de les especificitats de l'experiència italiana respecte a la resta d'Europa: situar al costat de la missió bibliotecària, informacional en diríem, una fortíssima vocació d'acció política que s'estén a l'ús del material —recollit, conservat, descrit— per promoure noves iniciatives i activitats. En les seves paraules: "una saldatura tra lavoro di ricerca, trasmissione, documentazione e pratica politica" (Tagliavini, 2003, p.155).

Són resultat també d'aquesta segona onada del feminisme els centres de documentació, arxius i biblioteques de dones que neixen a partir de les estructures governamentals, vinculades als departaments o instituts autònoms amb competències en polítiques d'igualtat i de les dones; i especialment a redós de les estructures acadèmiques i de recerca que es creen amb la configuració dels *gender and women studies*. Certament el desenvolupament a la dècada de 1980 dels estudis de les dones i de la recerca de gènere, i la seva consolidació institucional (seminaris i instituts de recerca universitaris, centres d'estudis fora de la universitat) que ha tingut lloc arreu d'Europa des de diferents tradicions culturals i acadèmiques, com també des de diverses perspectives feministes,⁵ permet ressituar i posar en valor els centres, arxius i biblioteques de dones. Karin Aleksander ha analitzat recentment aquest vincle i ha mostrat com, d'una banda, la *women's gender library* permet il·lustrar la història dels *gender/women studies* i, de l'altra, com podem resseguir l'evolució i transformació d'algunes d'aquestes biblioteques (o arxius) de dones, la seva praxi i actuació, a partir del desenvolupament de les teories feministes i dels *women's gender studies*. Aleksander considera, en aquesta perspectiva, que la *women's gender library* "is not just a simple warehouse of books about gender studies, but rather a treasure trove of feminist knowledge, a laboratory of thoughts —and at the same time an archive of errors we have to address" (Aleksander, 2013, p. 31).

A partir de la dècada de 1980 es consoliden els centres que treballen amb documents i publicacions de dones o sobre dones, es desenvolupa una recerca especialitzada en estudis de les dones, i s'inicia també una reflexió feminista a l'àrea de la documentació i la informació. Els centres de documentació de dones es plantegen aleshores qüestionar críticament els sistemes de classificació i indexació utilitzats i, en general, la necessitat d'una activitat documental des d'una perspectiva de gènere (Argente Jiménez; Cabó Cardona, 2000). S'inicia un treball a l'entorn dels llenguatges documentals que proporciona una eina comuna d'indexació per a l'intercanvi d'informació i, especialment, es crea un vocabulari vinculat a l'experiència i a la subjectivitat femenines, a les dades que de manera paral·lela es descobrien amb la recerca i els estudis sobre les dones o sota els nous interessos de la reflexió teòrica feminista (com el partir de si⁶ la relació entre dones, l'autoconsciència, etc.), per superar la tradicional classificació marcada per un masculí entès com a genèric. Aquest treball en paraules d'Annamaria Tagliavini (2009a) serveix per "riportare in luce, valorizzare e diffondere saperi e scrittura femminile nascosti, che vivevano quasi clandestinamente dentro i grandi contenitori della cosiddetta cultura neutra", amb l'objectiu final de "sessuare i grandi contenitori informativi". Es tracta de tesaurs específics com el *Linguaggiadonna* creat des de la Fondazione Elvira Badaracco, per Adriana Perrotta Rabissi i Maria Beatrice Perucci l'any 1990; el *Dutch original version Vrouwenthesaaurus* de l'IIVAViniciat el 1992 —avui disponible en línia des d'Atria **Women's Thesaurus**—, o l'*European Women's Thesaurus: list of controlled terms for indexing information on the position of women and women's studies (EWT)* creat el 1998 per la xarxa de centres WINE amb finançament de la Unió Europea. En aquesta època apareixen també bases de dades especialitzades (bibliogràfiques i arxivístiques, com *Liliarca* i *Lilith* de la **Rete Informativa Lilith** (<http://www.retelilith.it/intro.htm>))⁷ i es comença a posar en primer pla la necessitat i el paper que han tingut les xarxes de centres. A escala nacional, es poden citar la italiana **Rete Lilith** (<http://www.retelilith.it/>) (1980) o com veurem més endavant, l'espanyola **Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres** (1994).

En l'àmbit europeu destaca **WINE-Women's Information Network of Europe** (1996), xarxa creada dins la comunitat *Know How* com a nexa d'unió entre les biblioteques i els centres de documentació europeus. Conformen la WINE més de 50 organitzacions de diversos països, amb l'objectiu de ser una plataforma comuna des d'on participar en projectes europeus en el camp de l'educació, la recerca en gènere o estudis de les dones, i el feminisme. Una altra xarxa a destacar és **EIGE, European Institute for Gender Equality** (<http://eige.europa.eu/>), l'agència europea que dona suport a la Unió Europea i als seus estats membres per promoure i prendre consciència de la igualtat de gènere i lluitar contra la discriminació per sexe. Des de la seva pàgina web es dona accés al seu centre de documentació i recursos en línia, l'*EIGE's Resource & Documentation Centre (RDC)*, amb quatre espais diferenciats: la biblioteca virtual i el seu catàleg amb més de 240.000 recursos entre llibres, articles, estudis, bases de dades, etc. sobre igualtat de gènere dins la Unió Europea; l'*EIGE Knowledge Centre*, base de dades d'estadística, de recerca i eines de bones pràctiques; l'*EuroGender Network*, xarxa d'espai col·laboratiu per compartir i debatre sobre polítiques d'igualtat de gènere, i l'*RDC in Vilnius* biblioteca física i especialitzada de l'organisme que es troba a Lituània.

D'abast internacional destaquem la base de dades d'accés obert **Mapping the World of Women's Information Services** (http://www.atria-kennisinstituut.nl/atria/content/52250/mapping_the_world_of_womens_information_services) (1998), que, gestionada per Atria, conté adreces i informació de prop de més de 400 centres d'informació d'uns 140 països per a les dones d'arreu del món. A un altre nivell i que pot donar un model de gestió interessant és la creació l'any 2003 d'**ARCHIVIA. Archivi, Biblioteca e Centri de Documentazione Delle**

Donne (<http://www.archiviaabcd.it/>) , a partir de l'Associació del mateix nom que reagrupa 11 centres i associacions italianes. Finalment, no hem d'oblidar en l'entorn associatiu el grup especial de l'IFLA, l'**IFLA Women, Information and Libraries Special Interest Group** (<http://www.ifla.org/about-the-women-information-and-libraries-special-interest-group>) , que treballa per promoure i donar suport als centres de documentació de dones.

Des de finals dels anys 1990 el fenomen del World Wide Web i l'explosió de la informació digital ha portat la possibilitat de crear biblioteques i arxius digitals de la dona: l'accés als recursos pensats en un nou format, dissenyats i adaptats a una nova realitat dins la societat de la informació i les TIC esdevé un nou espai per recopilar, sistematitzar, preservar, conservar i difondre el coneixement de les dones.

Un dels projectes més importants en aquest entorn digital és l'European Women Digital Library que s'ha pogut materialitzar, en part, en la base de dades **FRAGEN. The Women's Information Network of Europe** (<http://www.Fragen.nu>) desenvolupada en el marc del projecte europeu QUING (Quality in Gender + Equality Politics) i gestionada pel centre holandès Atria. La *FRAGEN*, que va començar a gestar-se l'any 2008, hi han participat 29 països, entre els quals Catalunya, amb la col·laboració de l'associació Ca la Dona. Es troba accessible des del 2011 i aplega el material més rellevant dels moviments feministes (monografies, articles, premsa, cartells, fullets, fotografies), en especial de la segona meitat del segle xx. Com ha argumentat recentment Tilly Vriend (2013), "The FRAGEN database as an important step in documenting and making available the legacy of European feminism in the digital age. At the same time we are also hoping to press important questions about the writing of European feminist history, the formation of a feminist canon and its implications for the feminisms of the future". La *FRAGEN* sistematitza una metodologia que pot donar un model interessant a seguir en aquests projectes cooperatius de difusió del patrimoni: creació d'un grup d'experts que seleccionen un nombre concret de *feminist texts*, a partir d'uns criteris preestablerts i una tria argumentada; resolució de drets de propietat intel·lectual, i establiment d'una plataforma que inclou descripció del registre, objecte digital i sistema de recuperació. El resultat ha estat un projecte que ha posat en contacte uns 200 experts i on s'han seleccionat, digitalitzat i descrit uns 250 textos d'interès per a la memòria dels feminismes. El projecte es planteja avançar en tres línies: integrar altres països europeus, incloure textos del primer moviment feminista, i tenir en compte el material *new media* (blogs i pàgines web).

En el cas italià, un bon model de biblioteques i arxius digitals l'exemplifica la **Biblioteca Digitale delle Donne** (<http://www.bibliotecadigitaledelledonne.it/>) , vinculada al Centro di Documentazione, Ricerca e Iniziativa delle Donne de Bolonya iniciada a partir del 2006. Aquesta biblioteca té com a objectiu fer visible i donar significació als documents de les dones. Inclou documentació diversa (monografies, articles de revistes, *manifesti*, fotografies, *non book materials*), un patrimoni documental relatiu a la memòria històrica, cultural, política i social de les dones italianes i els moviments d'emancipació i alliberament, des de principis del segle xx al feminisme anomenat *de la segona onada*. Encara a Itàlia un altre projecte que es pot destacar és l'**Archivio di storia delle donne** (<http://www.women.it/archivio/>) que inclou l'arxiu històric de l'Associazione Orlando, associació que està al darrere d'aquesta iniciativa, i un conjunt d'arxius personals de protagonistes del moviment feminista. També custodia el material (especialment de caràcter audiovisual, enregistraments sonors a dones vinculades al moviment feminista, fulls volants, cartells, documentació de seminaris i trobades del feminisme contemporani, etc.) que s'ha generat amb les recerques històriques sobre el feminisme italià —*Il movimento delle donne in Emilia Romagna. Alcune vicende tra storia e memoria o Una ricerca sul femminismo degli anni Settanta e Novanta tra ambito locale e ambito internazionale* (<http://www.women.it/archivio/?p=1>) —, de manera que combina les tasques documentals, d'inventari i conservació pròpies d'un arxiu, amb les tasques de recuperació, recerca i interpretació històriques. Per a la biblioteca digital existeix un equip de treball amb bibliotecàries i informàtiques coordinat per la historiadora Elda Guerra que, al costat dels requeriments tècnics i de tractament, marca els criteris del material que s'ha de digitalitzar i aporta "il desiderio de introdurre nella modalità di presentazione l'occhio di chi fa ricerca" (Tagliavini, 2009c).

El panorama que resulta a la primera dècada del segle XXI ofereix un conjunt de centres de documentació, arxius i biblioteques de dones nascuts i/o vinculats a les estructures acadèmiques i de recerca, o bé a les estructures estatals (o autonòmiques, com veurem en el cas espanyol) a l'entorn dels departaments o instituts autònoms d'igualtat i a les polítiques de gènere. Existeixen també altres centres més lligats a les associacions o entitats de dones que els crearen. En aquest recorregut podem donar compte també dels canvis i vicissituds per què han passat alguns dels primers centres de documentació històrics del feminisme, en alguns casos conseqüència de la pròpia evolució del moviment polític, però també de moments crítics i de dificultats.⁸

Per exemple, la història de l'actual centre holandès Atria, inclou diverses etapes: com a IIAV i després Aletta. Institute for Women History, amb una missió molt lligada a la promoció del coneixement sobre les dones per contribuir a la millora de la seva posició en la societat i el seu apoderament. L'any 2012, en unir-se a l'E-Quality Information Centre, for Gender, Family and Diversity Issues, es constituí en **Atria. Institute on Gender Equality and Women's History** (<http://www.atria-kennisinstituut.nl/atria/eng>) tot incorporant en aquesta missió un matís més específic: "Atria promotes gender equality by dissemination of knowledge and information. Wants to connect women's history and information on women and gender with policy, topical matters and politics. Atria promotes gender equality by dissemination of knowledge and information". En l'actualitat és un dels referents feministes més coneguts d'Holanda i els Països Baixos en matèria d'igualtat i història de les dones, i esdevé un punt de referència d'intercanvi nacional d'informació sobre el moviment de les dones. Lidera, com hem vist, projectes interessants de plataformes europees que conserven i difonen el principal llegat documental del feminisme, i s'encarrega de l'actualització de l'*European Women's Thesaurus*. Els seus fons i col·leccions permeten també veure tot un recorregut i els canvis en els interessos del moviment feminista. Així aquest centre conté un nucli fundacional a partir del llegat i fons bibliogràfic d'Aletta Jacobs —sufragista, la primera dona metgessa amb formació universitària als Països Baixos, activista social i per la pau— més un conjunt d'arxius posteriors al 1879 —data en què es va iniciar a Holanda el moviment organitzat de les dones— provinents especialment d'organitzacions i persones interessades en la qüestió del treball i l'educació femenina, el sufragi universal, la pau, la moralitat i la legislació, en tant que temàtiques clau de la primera onada feminista. Durant la segona onada feminista el centre va acollir altres fons provinents de grups interessats en temàtiques com el dret a l'avortament, l'assistència a les dones en dificultats, el sistema d'autodefensa física i moral de les dones així com la seva independència econòmica. La seva biblioteca creixia amb els estudis sobre dones i publicacions feministes a partir del desenvolupament dels *gender studies*; i la seva hemeroteca acollia les primeres revistes i publicacions de dones lesbianes. A partir de la dècada de 1980, el centre va ampliar igualment les àrees d'interès i passava de col·leccionar solament documents de dones holandeses (generalment feministes) actives a la vida pública, per cercar la veu i la memòria de dones anònimes. Ho feia a través del projecte *Egodocuments* (http://www.atria-kennisinstituut.nl/atria/eng/library_and_archive/egodocuments) que propiciava, i ho fa encara, la cerca de material escrit per dones, singularment de comunitats o col·lectius, de dones immigrants, per exemple, que fins aleshores no eren presents a l'arxiu. Des d'aleshores el centre s'implica en la línia de memòria oral amb el projecte d'entrevistes a dones significatives del moviment feminista holandès, conservi o no el seu arxiu personal (*Interview archive* (http://www.atria-kennisinstituut.nl/atria/eng/library_and_archive/interview-archive)).

En altres exemples, el primer i emblemàtic centre o biblioteca s'ha vist reforçat, o fins i tot superat, per l'emergència d'altres actors. Així a França, on el paper que ha tingut des del 1932 la històrica Bibliothèque Marguerite Durand de París s'ha vist completat l'any 2000 per l'acció del **Centre des Archives du féminisme** (<http://bu.univ-angers.fr/zone/Patrimoine/centre-des-archives-du-feminisme?destination=node%2F28>) . Aquest centre és el resultat del conveni entre l'associació **Archives du féminisme** (<http://www.archivesdulfeminisme.fr/>) i la Universitat d'Angers, en un model de nova creació d'una col·lecció especialitzada i un dipòsit d'arxius del feminisme des d'una biblioteca universitària. L'objectiu principal d'aquesta associació és preservar les fonts del feminisme donant a conèixer i fent accessibles els arxius feministes privats, ja siguin personals o d'associacions. Un altre centre històric, la Fawcett Library de Londres, s'ha vinculat també al món universitari, després de dos moments crítics en què va ser absorbida primer, l'any 1977, pel City of London Polytechnic més endavant convertit en la London Metropolitan University, i més recentment i des de l'any 2013, per la London School of Economics and Political Sciences, que gestiona la seva històrica col·lecció —biblioteca i museu reconegut per l'UK Museums, Libraries and Archives Council— des d'una nova àrea coneguda com a *Women's Library @ LSE*.

5 Situació dels centres de documentació de dones a Espanya

En aquest panorama descrit ens hem de fixar en l'Estat espanyol i Catalunya en particular, ja que és aquí on se situa ben aviat la fundació de

centres de dones. Així, l'any 1909 es va crear la Biblioteca Popular de la Dona per voluntat de Francesca Bonnemaison⁹ (Barcelona, 1872–1949), coneguda per haver estat pedagoga i també bibliotecària de l'Obra de Buenas Lecturas, biblioteca parroquial de caràcter caritatiu establerta a la parròquia de Santa Anna de Barcelona. El 1909 decideix posar en marxa la Biblioteca Popular de la Dona, que és la primera biblioteca de dones a Europa (Segura Soriano; Cabó Cardona, 2005, p. 27). Aquesta primera biblioteca, avui coneguda amb el nom de **Biblioteca Francesca Bonnemaison** (http://w110.bcn.cat/portal/site/Bibliotecas/menuitem.95987d47df85c50972e072e0a2ef8a0c/?vgnnextoid=69ba3e215454a310VgnVCM10000072fea8c0RCRD&vgnnextchannel=69ba3e215454a310VgnVCM10000072fea8c0RCRD&lang=ca_ES) del Consorci de Biblioteques de Barcelona, va promoure la formació, l'educació i la cultura de les dones treballadores, principis que són l'objectiu de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona. Es tractava, doncs, d'un feminisme social, amb una intenció pedagògica. Una segona biblioteca primerenca fou també la Biblioteca de la Residencia de Señoritas a Madrid creada el 1915 per la pedagoga María de Maeztu (Muñoz-Muñoz; Argente Jiménez, 2015, p. 57).

La creació, però, de biblioteques i centres de documentació de dones a l'Estat espanyol no s'esdevindrà fins a la segona generació, és a dir, a partir dels anys 1960, encara que a Espanya per raons polítiques no s'incorporarà fins a la dècada de 1980 dins del que coneixem com a *feminisme d'estat* (Muñoz-Muñoz; Argente Jiménez, 2015, p. 56). Cal esperar a l'època de la transició democràtica per tornar a connectar amb el moviment internacional feminista —que es trobava immers en el que s'ha convingut a anomenar *de la segona onada*— que comportarà també l'eclosió de nous centres de documentació. El moviment polític de les dones en aquest nou entorn s'ajunta amb altres moviments socials importants per a la història del país, com succeeix amb l'inici del feminisme d'estat i les noves polítiques d'igualtat. És en aquest moment quan s'inicien les grans mobilitzacions: el cas de les Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer, 1975; l'Any Internacional de la Dona, 1975, i les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, 1976. En paraules de Mireia Bofill (2011): "Convocades com a part de la campanya iniciada arran de la proclamació per part de les Nacions Unides del 1976 com a Any Internacional de Dona, les Jornades van ser l'ocasió per compartir les reflexions i aspiracions de moltes dones diverses, que en els anys anteriors havien començat a debatre en petits grups, en grups d'autoconsciència, i dins les organitzacions polítiques i els moviments reivindicatius, on algunes dones maldaven per fer sentir la seva veu".

Amb l'inici de la democràcia s'impulsen centres de documentació i instituts de la dona des dels organismes públics durant la dècada dels anys 1980, que ajuden a atendre el creixement de demanda de consultes sobre la dona i a difondre informació. Els recursos informatius passen per incloure: estudis oficials de la situació de la dona al país, recursos per a la societat en matèria de gènere i amb una col·lecció important de monografies més o menys especialitzades, així com revistes i audiovisuals. Tal com els diferencia José Antonio Frías Montoya (Planeta Biblioteca, 2014), subdirector del **Centro de Estudios de la Mujer de la Universidad de Salamanca (CEMUSA)** (<http://mujeres.usal.es/>), se'ls anomena *centres de la dona* atès que treballen per a la igualtat d'oportunitats entre dones i homes i estan al servei dels organismes de l'administració central i autonòmics (**Centro de Documentación del Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades** (<http://www.inmujer.gob.es/servRecursos/centroDocumentacion/home.htm>), **Centre de Documentació de l'Institut Català de les Dones** (http://dones.gencat.cat/ca/ambits/centro_documentacio/), o el **Centro de Documentación de Emakunde** (<http://www.emakunde.euskadi.eus/servicio/-/informacion/centro-de-documentacion/>) de l'Institut Vasco de la Mujer), i dels ajuntaments autonòmics (**CIRD, Centre d'Informació i Recursos per a les Dones de l'Ajuntament de Barcelona** (http://w110.bcn.cat/portal/site/Dones/menuitem.4e19ba4a7f0fe87b6306809220348a0c/?vgnnextoid=0000000170962267VgnV6CONT0000000000RCRD&lang=ca_ES), per exemple). Des d'aquests organismes es dona suport a les polítiques d'igualtat i a la lluita contra la violència de gènere.

D'altra banda, seguint amb la dependència orgànica, es tendeix a anomenar *centres de gènere* la tipologia de centres que aposten per la investigació amb un nivell d'acció i repercussió social més ampli. En aquest sentit trobem els instituts, centres de recerca universitaris i d'estudis de gènere que sorgeixen arran dels moviments feministes i de l'aparició en l'àmbit universitari dels estudis de dones o *women's studies* a partir de la dècada de 1980 (Argente Jiménez, 1997). Proven de disposar de biblioteca pròpia, independent, que no estigui integrada a la col·lecció general de la biblioteca universitària. Les col·leccions solen ser d'accés restringit al professorat i no ofereixen serveis al públic en general. Els fons acostumen a relacionar-se amb les línies d'investigació que s'estudien i que imparteixen aquests centres (Muñoz-Muñoz; Argente Jiménez, 2015, p. 61). És el cas, per exemple, l'any 1982 de la Universitat de Barcelona, la primera a tota la resta de l'Estat a tenir un Centre d'Investigació Històrica de la Dona (CIHD), actualment **Duoda** (<http://www.ub.edu/duoda/>), Centre de Recerca de Dones de la Universitat de Barcelona. Es creen també les primeres tesis doctorals, programes de doctorat - màsters i publicacions especialitzades (Argente Jiménez, 2007, p.14). I, finalment, el tercer grup de centres que diferenciem són les associacions de dones i col·lectius del moviment feminista, que promouen i desenvolupen la participació ciutadana, política, social i cultural de les dones. En aquest context es creen fons documentals sobre dones i per a les dones (Argente Jiménez, 2007, p. 15).

Un cas força emblemàtic és el que presenta l'associació barcelonina **Ca la Dona** (<http://www.caladona.org/>). Es tracta d'un centre típic d'associacionisme i feminisme que des dels inicis ha tingut consciència històrica i treballa en la millora constant de l'arxiu i biblioteca del seu **Centre de Documentació** (<http://centredocumentacio.caladona.org/biblioteca/>). Ca la Dona és un espai de trobada i estudi entre els grups de dones que formen part de l'associació i la resta de dones de la ciutat. Està configurant un centre de documentació des de l'any 1991 que té per objectiu recopilar, conservar i difondre els estudis de les dones i sobre les dones, la història de les dones i les diferents teories feministes a Catalunya. Es construeix a partir del propi fons de l'associació i de donacions de fons personals de sòcies —com és el cas del fons personal **GAM** (<http://www.caladona.org/centredocumentacion/gretel/>) de Gretel Ammann Martínez (Donostia, 1947– Barcelona, 2000; filòsofa, feminista radical i lesbiana separatista)¹⁰—, grups de treball i entitats i associacions vinculades a Ca la Dona. Al Centre de Documentació hi podem trobar escrits, fotografies, enregistraments sonors, cartells, pancartes, monografies, literatura grisa, publicacions periòdiques especialitzades, samarretes, agendas feministes, ponències, jornades, reculls de premsa, etc. Destaca el projecte del Grup d'Història Oral, format l'any 1999, vinculat a la conservació de la memòria oral i la genealogia femenina a través dels testimonis personals que han format part del moviment feminista. Tal com diu Mercè Otero-Vidal (2007), "donar autoritat a la narració de la vida de les dones que transformaren la societat des del feminisme i que foren a la vegada transformades personalment és essencial per poder saber i per poder transmetre aquest saber a les generacions més joves". Actualment, la tasca la porten endavant un grup de dones voluntàries vinculades a l'associació. Es dona una separació a nivell intern de treball en dos grups diferenciats: l'arxiu i la biblioteca, per tal de poder distingir i fer el tractament corresponent.

La situació actual de molts d'aquests centres espanyols s'està veient afectada per la crisi econòmica i les polítiques de retallades. "La falta de recursos dificulta la continuïtat de estas colecciones que suelen estar gestionadas por voluntariado de la propia asociación, y en la mayoría de casos no ha tenido oportunidad de recibir formación técnica específica" (Muñoz-Muñoz; Argente Jiménez, 2015, p. 61). Un dels centres que està patint greument aquesta situació és el **Centro de Documentación-Biblioteca de Mujeres de IPES-Elkartea** (<http://www.ipesmujeres.org/biblioteca/>) —associació cultural sense ànim de lucre i centre de documentació referent des de 1985— que des de l'any 2012 no rep la subvenció corresponent del Govern de Navarra (*Noticias de Navarra*, 2015).

Tota aquesta tipologia de centres comparteixen actualment una mateixa missió: recollir, tractar, emmagatzemar i conservar la documentació que han anat generant i que conforma la història del moviment de les dones, per tal de difondre i proporcionar els serveis als usuaris investigadors i a la ciutadania en general. A banda, trobem en les biblioteques de segona generació, les finalitats social —informar i formar per aconseguir empoderament i la participació igualitària de les dones a la societat civil— i cultural, que ofereixen accés a la informació per afavorir el desenvolupament personal (Argente Jiménez, 2007, p. 8).

Malgrat aquesta necessitat detectada i la feina que s'està duent a terme —classificació, descripció, catalogació, digitalització, etc.— falta encara més visibilitat i donar a conèixer aquests centres a tota la societat, per tal d'afavorir molt més l'ús i l'estudi de les fonts i que es pugui generar recerca i nou coneixement. Aquesta visibilitat s'ha provat de fer sobretot en els centres de documentació i biblioteques, però no especialment en l'àmbit dels arxius que es conserven sobre dones, associacions i entitats, molts dels quals custodiats justament en aquestes mateixes unitats d'informació.

Sens dubte la creació de xarxes, com hem vist a nivell internacional, intenta treballar en aquest sentit. En el cas espanyol, existeix actualment la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres, una xarxa constituïda l'any 1994 i formada actualment per trenta-un centres de diferent tipologia¹¹ (organismes governamentals de polítiques públiques d'igualtat, biblioteques i centres de documentació de l'administració local,

biblioteques d'associacions del moviment feminista —com és el cas que hem vist de Ca la Dona— i centres d'investigació universitaris) de gairebé totes les comunitats autònomes. Tanmateix, hi ha comunitats autònomes amb centres de documentació de dones que no hi estan representats, per exemple, la **Centro de Documentación del Instituto Canario de Igualdad** (http://www.gobiernodecanarias.org/igualdad/organismo/los_servicios_al_publico/centro_documentacion/) .

Aquesta xarxa, tal com explica Montse Argente (2007, p. 21–22), es va començar a idear a les Jornades Feministes celebrades a Madrid l'any 1993 amb l'objectiu de posar en comú experiències i problemàtiques dels diferents centres existents a l'Estat espanyol. L'any següent s'organitza la primera trobada de centres a la ciutat de Pamplona, al Centro de Documentación-Biblioteca de Mujeres de IPES-Elkartea (Instituto de Promoción de Estudios Sociales). L'any 1995 es constitueix pròpiament la Red en el II Encuentro de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres a Madrid i s'elabora el directori especialitzat *Guía de Bibliotecas y Centros de Documentación de Mujeres en España 1996*, que s'anirà actualitzant amb el pas dels anys en el *Directorio de la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres* (<http://www.inmujer.gob.es/centroDocumentacion/docs/centrosDocumentacion.pdf>) . La Red no depèn de cap entitat ni organisme administratiu concret. Els fons documentals són accessibles i oberts al públic i estan especialitzats en estudis de gènere, feminismes i dones en general. La seva missió és "recopilar, sistematitzar, conservar y difundir la información sobre las mujeres, las obras de creación escritas por ellas, los documentos referentes a la política estatal y a las autonómicas de igualdad, entre mujeres y hombres y los generados por la investigación, el movimiento feminista y los grupos de mujeres españoles" (Muñoz-Muñoz; Argente Jiménez, 2010, p. 508). A partir de la creació, la Red organitza trobades anuals, la darrera a Salamanca el mes de maig de 2015 al XXII Encuentro de la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres, per intercanviar informació, opinions i propostes; presentar novetats i bones pràctiques de cada centre, i establir les línies d'actuació i projectes a seguir anualment per les comissions de treball.

La finalitat de la xarxa és la cooperació bibliotecària i el treball col·laboratiu. Entre els seus objectius es troben unificar criteris en el tractament de la documentació per facilitar l'intercanvi d'informació, així com elaborar productes documentals que facilitin la tasca dels centres que conformen la xarxa. Així, controla la bibliografia generada en temàtica de dona, treballa en la catalogació col·lectiva de publicacions periòdiques, préstec interbibliotecari, intercanvi de publicacions, i en el manteniment del *Tesoro de género*, basat en el *Tesaurus de l'Instituto de la Mujer*. Val a dir que aquest *tesaurus* és la traducció de l'anglès del *Tesoro Europeo de Mujeres* de 1998, i que en el cas d'Espanya el projecte de traducció es va encarregar a l'**Instituto Universitario de Investigación de Estudios de las Mujeres y de Género** (<http://imujer.ugr.es/>) de Granada, i la seva responsable fou Isabel de Torres Ramírez (Còrdova, 1946 – Alcalá la Real, Jaén, 2006) (Anitua *et al.*, 2007). De Torres, professora de la Facultat de Biblioteconomia y Documentación de la Universidad de Granada, membre del Seminario de Estudios de la Mujer des de 1989 i cofundadora de la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres, fou autora també, juntament amb Ana María Muñoz-Muñoz, de *Fuentes de información para los estudios de las mujeres*, un dels llibres referents dins l'àmbit acadèmic de la investigació en els estudis de gènere (Muñoz-Muñoz; Ballarín-Domingo, 2008).

Respecte a la comunicació i intercanvi amb altres xarxes a nivell europeu, la Red forma part del Comitè Permanent de les conferències *Know How* amb l'Institut Català de les Dones com a membre i s'integra també al The Maintenance and Development Group of the European Women's Thesaurus a través de la Biblioteca Francesca Bonnemaison. Aquest grup està format per expertes dels centres de documentació especialitzats en dones, i entre altres activitats redactaren el 1998 el *Women's Thesaurus* (Centro de Documentación de Mujeres Maite Albiz, 2009; Anitua *et al.*, 2007, p. 113).

Recentment a Galícia s'ha desenvolupat un projecte que ha unit diversos actors i que ofereix un model molt interessant tal com exposen Pérez Pais i Mariño Costales (2013). El Consello da Cultura Galega (CCG), seguint les línies de treball de la Comisión de Igualdade, promou des de mitjans de 2005 el treball *Recuperación da documentación e memoria do Movemento Feminista Organizado en Galicia* (http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2013_Recuperacion-da-documentacion-e-memoria-do-Movemento-Feminista-Organizado-en-Galicia.pdf) (MFOG), un projecte que té per objectiu recuperar la documentació dispersa per reunificar, conservar i difondre els arxius dels diferents grups i col·lectius feministes gallecs (Pérez Pais; Mariño Costales, p. 27–28). En una primera fase, aquest treball ha permès identificar un conjunt força nombrós d'organitzacions de dones que han aparegut i desaparegut al llarg dels anys 1960, i que han produït diferents tipologies de materials: estudis, documentació interna, cartes, revistes, butlletins, quaderns, llibres, agendes, propostes legislatives, literatura grisa, etc. En una segona fase, 2008–2010, s'han establert convenis de col·laboració entre el CCG i la Universidade da Coruña per recuperar documentació del moviment feminista, i entre la Universidade de Santiago de Compostela i el CCG per a les pràctiques dels alumnes del màster universitari d'Educació, Gènere i Igualtat. A l'informe final del projecte s'indica que és difícil en la situació econòmica actual que una altra institució pugui assegurar la continuïtat del projecte, i és tasca de CCG de mantenir aquesta titularitat. La Comisión de Igualdade estableix entre altres línies de treball: una identificació bàsica per poder facilitar informació sobre la col·lecció, la consulta i la difusió; fomentar les entrevistes personals com a fonts documentals, i crear una secció de fonts orals en la mateixa col·lecció.

Els resultats de l'informe es van donar a conèixer el 27 de juny de 2012 a les jornades "Xénero e documentación II. A recuperación da memoria do Movemento Feminista". Tal com anuncia la proposta de la Comisión de Igualdade s'extreu que els estudis de dones requereixen d'una exhaustiva identificació i localització de les fonts; que la invisibilització de les dones en la majoria de les fonts fa més difícil la identificació dels materials, i que hi ha una dispersió de treballs, estudis i materials de gènere (Pérez Pais; Mariño Costales, 2013, p. 28). Tot plegat, ens ha de fer reflexionar de les mancances, possibilitats i línies d'actuació més urgents que s'han d'encarar actualment per poder recuperar i salvaguardar aquest patrimoni bibliogràfic i documental.

6 Conclusions i reptes

Plantegem dos blocs de conclusions i reflexions, l'un pel que fa al patrimoni conservat, l'herència i llegat del feminisme, i l'altre, amb relació als centres que el conserven i gestionen.

Pel que fa als centres de documentació nascuts a partir del propi moviment polític de les dones, l'evolució seguida permet concloure la necessitat d'activar xarxes i el treball cooperatiu, incidint en projectes internacionals, com el que s'ha iniciat al voltant de la base de dades *FRAGEN* i que se centraria en repositoris o biblioteques digitals de la dona de perfil europeu. Ja hem vist alguns casos de centres històrics que han viscut moments crítics, i la fragilitat d'altres centres més petits sobretot a Espanya, que pateixen les retallades econòmiques i que poden arribar a tancar o a dissoldre's integrant-se en altres centres més generalistes amb el perill de perdre la seva identitat.

Cal apostar també pel paper de noves associacions professionals i entitats que promouen la recerca a l'entorn de la història dels feminismes i on la recuperació i difusió dels arxius és part imprescindible —Archives du féminisme—, o que connectin estretament el patrimoni i el llegat dels feminismes amb les tasques documentals de recuperació, organització i difusió a la recerca de gènere —**AtGender. The European Association for Gender Research, Education and Documentation** (<http://www.atgender.eu/>) . és important, en aquesta perspectiva, reforçar els lligams amb el món acadèmic, tant amb la recerca universitària per estimular noves investigacions i recerques, com amb la docència, a través dels diversos programes dels *women's studies*, incorporant-hi el material bibliogràfic i arxivístic en l'ensenyament.¹² A un altre nivell, resulten molt interessants els models de comitès interdisciplinaris i de caràcter consultiu que s'encarreguen de proposar, revisar l'estratègia seguida pel centre (el cas de la bona pràctica que es recull en l'experiència d'Atria), o que estan al darrere del material digitalitzat i accessible a la biblioteca i arxiu digital (Centro delle Donne de Bologna).

En l'àrea de la informació i la documentació seria essencial també plantejar l'especialització del professional de la informació que vulgui treballar en aquesta àrea, una feina que caldria completar i equilibrar amb la tasca necessària del voluntariat o dels membres de l'associació, societat o entitat feminista que poden estar al darrere de la recuperació i especialment de la sensibilització envers el patrimoni comú, i que aporten en molts casos, la memòria "informal" i el sentit polític de la fundació.

Amb relació al patrimoni que conforma aquesta memòria dels feminismes, una primera constatació és la seva extrema diversitat i dispersió, tant pel que fa al material bibliogràfic i arxivístic com als suports, amb especial incidència en el component fotogràfic i audiovisual. Les actuacions dels

centres ressenyats en aquest article han posat sobre la taula algunes de les línies essencials que haurien de perfilar una política de la col·lecció:¹³ activar estratègies de recuperació i captació d'arxius personals, de dones vinculades al feminisme, d'associacions o entitats que s'hi relacionin (llibreries i editorials, comitès organitzadors de festivals, congressos o jornades, etc.); sistematitzar models d'acord i convenis amb els titulars dels fons; promoure la donació i sistematitzar-ne les vies;¹⁴ incorporar les fonts orals amb la gravació d'històries i entrevistes personals, i activar ingressos i conservació de nous materials (blogs de dones i pàgines web d'associacions).

Certament, la memòria dels feminismes va més enllà dels centres especialitzats en la dona o nascuts com a conseqüència del feminisme. És important, doncs, impulsar convenis de col·laboració per identificar i conèixer la documentació i els fons relacionats amb el moviment de les dones que es poden trobar a arxius públics o a altres unitats d'informació (és el que fa, per exemple, l'associació Archives du féminisme en relació amb un altre gran centre francès que acull fons que formarien part d'aquest llegat del feminisme: la històrica **Bibliothèque de documentation internationale contemporaine** (<http://www.bdic.fr/>)). Cal així mateix crear guies de centres que, de manera virtual, apleguin els fons i el material dispers i ofereixin un "mapa" que doni sentit i reculli el nombre, la ubicació i la significació d'aquest material, com també tots els centres i actors implicats. Un precedent el tindriem en el *Mapping the World of Women's Information Services*, que acull només els centres d'informació, arxius i biblioteques de dones a nivell mundial. En definitiva, s'hauria de crear una plataforma que unifiqui virtualment la diversitat i la dispersió dels fons que creiem no hauria de ser valorada com a negativa, ja que en molts dels casos, com hem pretès argumentar, és tan important el que conserva com el qui i el per què ho conserva, i, més encara, en el cas de la memòria dels feminismes, on el model arxiu-biblioteca, els grups i les associacions de dones i la història del feminisme són elements que s'entrellacen de manera significativa.¹⁵

Bibliografia

- Aguadé i Benet, Rosa Maria (1995). "La xarxa italiana Lilith: construcció d'una xarxa informativa de gènere". *DUODA: revista d'estudis feministes*, núm. 9, p. 143–154. <<http://www.raco.cat/index.php/DUODA/article/view/62001/89339>> (<http://www.raco.cat/index.php/DUODA/article/view/62001/89339>) >. [Consulta: 27/04/2016].
- Aleksander, Karin (2013). "Parallels in the history of women's/gender studies and special libraries". En: Sara de Jong; Sanne Koevoets (ed.). *Teaching gender with libraries and archives. The power of information: teaching with gender. European women's studies in international and interdisciplinary classrooms*. Utrecht: ATGENDER. The European Association for Gender Research, Education and Documentation; New York; Budapest: Central European University Press, p. 31–48. <http://atgender.eu/files/2013/11/Libraries_nyomda%20vol10.pdf> (http://atgender.eu/files/2013/11/Libraries_nyomda%20vol10.pdf) >. [Consulta: 27/04/2016].
- Anitua, Estibalitz *et al.* (2007). "Biblioteques de mujeres: unas grandes desconocidas". *Mi biblioteca: la revista del mundo bibliotecario*, n.º 9, p. 106–115. <http://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/120133/1/MB3_N9_P106-115.pdf> (http://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/120133/1/MB3_N9_P106-115.pdf) >. [Consulta: 27/04/2016].
- Argente Jiménez, Montse (1997). "Recursos d'informació i documentació sobre les dones a Catalunya". *Ítem: revista de biblioteconomia i documentació*, núm. 21, p. 247–268. <<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22518/22352>> (<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22518/22352>) >. [Consulta: 27/04/2016].
- (2007). "Las unidades de información y documentación sobre mujeres y género. Origen y tipología de las unidades de información y documentación sobre mujeres y género". En: Carmen Pérez Pais; Mariam Mariño Costales (coord.). *Xénero e documentación. Unha ferramenta de achega ao tratamento documental*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. <<http://culturagalega.org/xeneroedocumentacion/documentos/10.pdf>> (<http://culturagalega.org/xeneroedocumentacion/documentos/10.pdf>) >. [Consulta: 27/04/2016].
- Argente Jiménez, Montse; Cabó Cardona, Anna (2000). "European Women's Thesaurus", *Métodos de información*, vol. 7, núm. 35–36, p. 42–51.
- Argente Jiménez, Montse; Lora Lillo, Neus; Perpiñán Arias, Marta (2001). "De com i per què biblioteca s'escriu en femení. Primera Part". *Ítem: revista de biblioteconomia i documentació*, núm. 29, p. 88–100. <<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22566/22400>> (<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22566/22400>) >. [Consulta: 27/04/2016].
- (2002). "De com i per què biblioteca s'escriu en femení. Segona Part". *Ítem: revista de biblioteconomia i documentació*, núm. 30, p. 65–80. <<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22570/22404>> (<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22570/22404>) >. [Consulta: 27/04/2016].
- Bofill Abelló, Mireia (2011). *Les Jornades Catalanes de la Dona*, p. 141–142. <http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/publicacions_moments_historics.pdf> (http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/publicacions_moments_historics.pdf) >. [Consulta: 27/04/2016].
- (2014). "Dècades de feminisme: història de la meua pràctica de relació", *DUODA: estudis de la diferència sexual*, núm. 47, p. 16–48.
- Centro de Documentación de Mujeres Maite Albiz (2009). *Redes y cooperación*. <<http://www.emakumeak.org/es/cdoc/redes-y-cooperacion/>> (<http://www.emakumeak.org/es/cdoc/redes-y-cooperacion/>) >. [Consulta: 27/04/2016].
- Cook, Terry (2007). "Archivística y posmodernismo: nuevas fórmulas para viejos conceptos". *Tabula: revista de archivos de Castilla y León*, n.º 10, p. 59–83.
- Cook, Terry; Hernández Olivera, Luís (2007). "Introducción". *Tabula: revista de archivos de Castilla y León*, n.º 10, p. 11–17.
- Feschet, Valérie (2005). "Textes et contextes: les lieux de la mémoire dans les maisons ubayennes". *Sociétés & représentations: lieux d'archive: une nouvelle cartographie: de la maison au musée*, no. 19, p. 15–32.
- Griffin, Gabriele; Baridotti, Rosi (ed.) (2002). *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*. London; New York: Zed Books.
- Grup d'Història Oral de Ca la Dona (2007). "Vides, feminismes, memòria". En: *Sabem fer i fem saber: trobada de dones a Catalunya: 2, 3 i 4 de juny de 2006*. Barcelona: Xarxa Feminista, p. 65–70.
- Hann, Francisca de; Mevis, Annette (2008). "The IAV/IIAV's archival policy and practice –seventy years of collecting, receiving, and refusing women's archives (1935–2005)". En: Saskia E. Wieringa (ed.). *Travelling heritage: new perspectives on collecting, preserving and sharing women's history*. Amsterdam: Akasant Academic Publishers, p. 23–46.
- Iacovino, Livia (2013). "La participación de los usuarios y el activismo archivístico: pilares de responsabilización, identidad y justicia reparadora en la propia autenticación del archivo digital". *Tábula: Estudios archivísticos de Castilla y León*, n.º 16, p. 103–123.
- Jong, Sara de; Koevoets, Sanne (ed.) (2013). "Introduction". En: Sara de Jong; Sanne Koevoets (ed.). *Teaching gender with libraries and archives. The power of information: teaching with gender. European women's studies in international and interdisciplinary classrooms*. Utrecht: ATGENDER. The European Association for Gender Research, Education and Documentation; New York; Budapest: Central European University Press, p. 1–10. <http://atgender.eu/files/2013/11/Libraries_nyomda%20vol10.pdf> (http://atgender.eu/files/2013/11/Libraries_nyomda%20vol10.pdf) >. [Consulta: 27/04/2016].
- Martucci, Chiara; Negri, Federica (2003). "L'esperienza sulle carte: il riordino del Fondo del Centro di studio storici sul movimento di liberazione della donna in Italia". En: *Archivi del femminismo. Conservare, progettare, comunicare*. Atti del convegno, 5–6 ottobre, 2001. Milano: Fondazione

Melandri, Lea (2003). "Lecturas de archivo". En: *Archivi del femminismo. Conservare, progettare, comunicare*. Acti del congreso, 5–6 octubre, 2001. Milano: Fondazione Elvira Badaracco, p. 39–46.

Mevis, Annette (2003). "El Centro internacional de información e archivos del movimiento de las mujeres de Amsterdam". En: *Archivi del femminismo. Conservare, progettare, comunicare*. Acti del congreso, 5–6 octubre, 2001. Milano: Fondazione Elvira Badaracco, p. 77–87.

Muñoz-Muñoz, Ana M.; Ballarín Domingo, Pilar (ed.) (2008). *Mujeres y libros. Homenaje a la profesora Dña. Isabel de Torres Ramírez*. Granada: Universidad de Granada.

Muñoz-Muñoz, Ana M.; Argente Jiménez, Montserrat (2010). "Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres: cooperación entre las bibliotecas feministas españolas". *El profesional de la información*, vol. 19, n.º 5 (septiembre–octubre), p. 504–509. <http://www.ugr.es/~anamaria/documents/2010_EPI.pdf (http://www.ugr.es/~anamaria/documents/2010_EPI.pdf) >. [Consulta: 27/04/2016].

— (2015). "La formación de las bibliotecarias y las bibliotecas de mujeres en España". *Revista general de información y documentación*, vol. 25, n.º 1, p. 47–68. <<http://revistas.ucm.es/index.php/RGID/article/view/48983/45699> (<http://revistas.ucm.es/index.php/RGID/article/view/48983/45699>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Navarro, Diego (2012). "Tiempos de memoria, contextos de archivo". *BiD: textos universitarios de biblioteconomía e documentación*, núm. 28 (juny). <<http://bid.ub.edu/28/navarro2.htm> (<http://bid.ub.edu/28/navarro2.htm>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Noticias de Navarra (2015). "El Ayuntamiento de Pamplona firma un acuerdo nominativo con IPES. El Centro de Documentación y Biblioteca de Mujeres recibirá 25.500 euros este año". <<http://www.noticiasdenavarra.com/2015/09/03/ocio-y-cultura/cultura/el-ayuntamiento-de-pamplona-firma-un-acuerdo-nominativo-con-ipes> (<http://www.noticiasdenavarra.com/2015/09/03/ocio-y-cultura/cultura/el-ayuntamiento-de-pamplona-firma-un-acuerdo-nominativo-con-ipes>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Otero-Vidal, Mercè (2007). "Memòria, record i història feminista". *Ca la Dona: publicació feminista*, núm. 59 (novembre), p. 14–18. <<http://www.caladona.org/revistesclid/caladona59.pdf> (<http://www.caladona.org/revistesclid/caladona59.pdf%20>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Pérez Pais, Carmen; Mariño Costales, Mariam (2013). *Recuperación da documentación e memoria do Movemento Feminista Organizado en Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galegas. <<http://consellodacultura.gal/mediateca/documento.php?id=1909> (<http://consellodacultura.gal/mediateca/documento.php?id=1909>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Planeta Biblioteca (2014). *Centros de Información de la Mujer* [entrevista a José Antonio Frías]. <http://www.ivoox.com/planeta-biblioteca-05-06-2014-centros-informacion-la-audios-mp3_rf_3197775_1.html (http://www.ivoox.com/planeta-biblioteca-05-06-2014-centros-informacion-la-audios-mp3_rf_3197775_1.html) >. [Consulta: 27/04/2016].

Radicioni, Silvia; Virtú, Virginia (2013). "Institutionalizing activist legacies". En: Sara de Jong; Sanne Koevoets (ed.). *Teaching gender with libraries and archives. The power of information: teaching with gender. European women's studies in international and interdisciplinary classrooms*. Utrecht: ATGENDER. The European Association for Gender Research, Education and Documentation; New York; Budapest: Central European University Press, p. 49–62. <http://atgender.eu/files/2013/11/Libraries_nyomda%20vol10.pdf (http://atgender.eu/files/2013/11/Libraries_nyomda%20vol10.pdf) >. [Consulta: 27/04/2016].

Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres (2015). *Directorio 2015*. <<http://www.inmujer.gob.es/centroDocumentacion/docs/centrosDocumentacion.pdf> (<http://www.inmujer.gob.es/centroDocumentacion/docs/centrosDocumentacion.pdf>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Segura Soriano, Isabel; Cabó Cardona, Anna (2005). "Francesca Bonnemaison i Farriols". En: *30 retratos de maestras: de la Segunda República hasta nuestros días*. Madrid: CISSPRAXIS, p. 26–29.

Tagliavini, Annamaria (2003). "Archivi e biblioteche delle donne tra passato e futuro". En: *Archivi del femminismo. Conservare, progettare, comunicare*. Acti del congreso, 5–6 octubre, 2001. Milano: Fondazione Elvira Badaracco, p. 151–158.

— (2009a). "La Biblioteca Italiana delle Donne, tra memoria e futuro", *Seminaire Féminismes et transmission générationnelle. Une approche comparée France-Italie*. Lyon: École Normale Supérieure (ENS) e Istituto Italiano di Cultura.

— (2009b). "L'esperienza della Biblioteca Italiana delle Donne tra memoria e futuro: aspetti organizzativi, di gestione e strategici". En: Mariam Mariño Costales; María del Carmen Pérez Pais (coord.). *Xénero e documentación. Unha ferramenta de achega ao tratamento documental*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. <<http://culturagalega.org/xeneroedocumentacion/documentos/12.pdf> (<http://culturagalega.org/xeneroedocumentacion/documentos/12.pdf>) >. [Consulta: 27/04/2016].

— (2009c). "Breve Storia delle Biblioteche Digitali delle Donne". Milano, 12 marzo. <http://www.personae.it/cms/uploads/Stelline%2012%20marzo_2009/Breve%20storia%20della%20Biblioteca%20Digitale%20delle%20Donne.pdf (http://www.personae.it/cms/uploads/Stelline%2012%20marzo_2009/Breve%20storia%20della%20Biblioteca%20Digitale%20delle%20Donne.pdf) >. [Consulta: 27/04/2016].

— (2011). "The Italian digital women's library in the context of Europe". En: Fatma Türe; Birsen Talay Keşoğlu (ed.). *Women's memory: the problem of sources*. New Castle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, p. 8–13. <<http://www.cambridgescholars.com/download/sample/61522> (<http://www.cambridgescholars.com/download/sample/61522>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Trebasacce, Catalina; Torelli, María Luz (2011). "Un aporte para la reconstrucción de las memorias feministas de la primera mitad de la década del setenta, en Argentina. Aportes para una escucha de las historias que cuenta el archivo personal de Sara Torres", *Aletheia*, vol. 1, n.º 2 (mayo), p. 1–22. <<http://www.aletheia.fahce.unlp.edu.ar/numeros/numero-2/un-aporte-para-la-reconstruccion-de-las-memorias-feministas-de-la-primer-mitad-de-la-decada-del-setenta-en-argentina> (<http://www.aletheia.fahce.unlp.edu.ar/numeros/numero-2/un-aporte-para-la-reconstruccion-de-las-memorias-feministas-de-la-primer-mitad-de-la-decada-del-setenta-en-argentina>) >. [Consulta: 27/04/2016].

Valcárcel, Amelia (2009). "El feminismo y el saber de las mujeres", *Transatlántica de educación*, n.º 6, p. 27–35.

Vriend, Tilly (2011). "Women's Memory, Whose Memory?". En: Fatma Türe; Birsen Talay Keşoğlu (ed.). *Women's memory: the problem of sources*. New Castle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, p. 2–5. <<http://www.cambridgescholars.com/download/sample/61522> (<http://www.cambridgescholars.com/download/sample/61522>) >. [Consulta: 27/04/2016].

— (2013). "Writing European Feminisms: FRAGEN and Answers". *Women's History in the Digital Word*. Conference Women's History in the Digital World: Bryn Mawr college. March 23, p. 1–9. <http://repository.brynmawr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1044&context=greenfield_conference (http://repository.brynmawr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1044&context=greenfield_conference) >. [Consulta: 27/04/2016].

Wilson, Lara (2010). "Book reviews: *Travelling heritage: new perspectives on collecting, preserving and sharing women's history*. Saskia E. Wieringa...". *Archivaria*, no. 69, p. 203–205.

Zacan, Marina (2003). "Conservare, progettare, comunicare". En: *Archivi del femminismo. Conservare, progettare, comunicare*. Atti del convegno, 5–6 ottobre, 2001. Milano: Fondazione Elvira Badaracco, p. 9–20.

Notes

¹ Un projecte recent que cal felicitar al nostre país és la conservació, difusió i accés per Internet del material de la **Mostra Internacional de Dones de Barcelona** (<http://arxiu.mostrafilmsdones.cat/pagina-dinici/>) . En la presentació al·ludeixen a l'objectiu de conservar i difondre materials "que poden córrer el risc de disgregar-se amb el pas dels anys i que, d'altra banda, configuren la crònica de les actuacions que, des de l'activisme cultural, la recerca historiogràfica i el compromís feminista, la Mostra ha dut a terme des de la seva creació, el 1993".

² Aquesta frase es recull al prefaci del llibre disponible a la pàgina web del **Projecte Gutenberg** (<http://www.gutenberg.org/files/28020/28020-h/28020-h.htm>) .

³ Fem servir la terminologia clàssica que descriu dues grans etapes del moviment feminista: una primera, lligada al moviment sufragista, que s'estén des de finals del segle XIX a la primera meitat del segle XX, i una segona onada que començaria a la dècada de 1960, amb especial intensitat als anys 1970 i 1980. Si bé, des de la perspectiva europea, la primera onada feminista se situaria pròpiament en la il·lustració, les teòriques nord-americanes assenyalen el punt de partida de la primera onada en el sufragisme. Vegeu Valcárcel, Amelia (2009), "El feminismo y el saber de las mujeres". *Transatlántica de educación*, núm. 6, p. 27–35.

⁴ El llibre que recull les jornades "Archivi del femminismo. Conservare, progettare, comunicare" celebrat a Milà, per iniciativa de la Fondazione Badaracco el 5 i 6 d'octubre de 2001, recull l'origen i la trajectòria seguida per aquests casos italians i d'altres.

⁵ Vegeu Griffin, Gabriele; Braidotti, Rosi (ed.) *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*. London; New York: Zed Books, 2002.

⁶ *Partir de sí* és un terme propi del feminisme de la diferència i la pràctica política del moviment de les dones italià: "a la práctica de hacer teoría desde la propia experiencia, se le llamó 'partir de sí'; en los dos sentidos del verbo partir, simultáneamente: es decir, en el sentido de 'empezar desde' y también de 'separarse de' (...). El partir de sí distingue la política en primera persona del feminismo de la emancipación. Transforma la experiencia femenina personal en materia política y en lugar de libertad, un lugar en el que intentar ser". Rivera Garretas, María-Milagros (2005). *La diferencia sexual en la historia*. València: PUV, p. 40.

⁷ Xarxa nascuda a principis de 1980 per iniciativa d'un grup de centres de documentació, arxius i biblioteques de la dona d'arreu del territori italià, amb l'objectiu d'estendre el pensament feminista, política, cultura i recerca a Itàlia. *Lilith* manté diferents bases de dades amb les col·leccions dels més de 40 centres adherits a la xarxa, encara que manca actualització de la pàgina web. La base de dades *Lilith* està formada pel catàleg col·lectiu que conté actualment 37.000 registres bibliogràfics sobre feminisme, moviment de les dones i lesbianisme des dels anys 1960 fins a l'actualitat, i revistes feministes italianes i internacionals. La base de dades *Lilith* conté descripcions de material d'arxiu de dones i associacions de la darrera meitat del segle XX a Itàlia, amb el programari CDS/ISIS de la Unesco.

⁸ D'altres exemples: **Digital full text archive of 6 journals of Danish women's organizations 1885-1920** (<http://www.kvinfo.dk/side/471/>) ; **Digital archive of Swedish women's journals, contains journals from the 18th and 19th centuries** (<http://www.ub.gu.se/kvinn/digid/>) ; **English Woman's Journal (1858-1864)** (<http://www.ncse.ac.uk/headnotes/ewj.html>) .

⁹ El fons de **Francesca Bonnemaison – Narcís Verdager** (<http://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/ArxiusEnLinia/fitxaFons.do?pos=1&total=4&page=1&cerca=fons&tipusUnitatCerca=0&selecimatges=&contingut=francesca%20bonnemaison&dataInici=&dataFi=&dataConcre>) es conserva a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

¹⁰ L'estudi d'aquest fons és fruit del treball final del màster universitari de Biblioteques i Col·leccions Patrimonials de Núria Tuset Páez (2013). Es va desenvolupar un projecte de tractament i difusió del fons de Gretel Ammann Martínez . El projecte estava íntimament lligat a l'entitat Ca la Dona, emmarcat, doncs, en les seves missions i funcions, una associació que es trobava just en un moment de canvi i redefinició d'espais i model del seu Centre de Documentació. A partir del fons personal es va poder treballar en la biografia de la productora i analitzant el tractament arxivístic previ, per després desenvolupar el projecte. La recerca final va implicar sobretot copsar la importància i interès que tenen aquesta tipologia de fons personals que es troben identificats en una temàtica i en un moviment concrets, però a la vegada entre diferents corrents i filosofies.

¹¹ Segons el darrer **directori** (<http://www.inmujer.gob.es/centroDocumentacion/docs/centrosDocumentacion.pdf>) de la Red de Centros de Documentación y bibliotecas de mujeres actualitzat el gener de 2015.

¹² L'obra *Teaching Gender with Libraries and Archives*, que han dut a terme els membres de l'AtGender. The European Association for Gender Research, Education and Documentation, ha fet visible els espais, les pràctiques i els professionals (bibliotecaris i arxivistes), per posar en relleu com els estudis de gènere i les institucions i les pràctiques de preservar i difondre el coneixement sobre les qüestions de gènere estan històricament i estretament relacionades.

¹³ Un bon exemple és el que descriu Annette Mevis per a l'aleshores IIAV d'Amsterdam (Mevis, 2003, p. 77-89).

¹⁴ Un bon exemple, el que fa l'associació Archives de féminisme a través de la seva pàgina web: **Notre FAQ. Donner ses archives** (<http://www.archivesdufeminisme.fr/les-activites/donner-ses-archives/>) .

¹⁵ El projecte que plantegem tindria com a marc Catalunya i els arxius i centres de documentació de titularitat pública i privada (**Arxiu Nacional de Catalunya** (<http://anc.gencat.cat/ca/index.html>) , **Biblioteca del Pavelló de la República** (<http://crai.ub.edu/ca/coneix-el-crai/biblioteques/biblioteca-pavello-republica>) de la Universitat de Barcelona, **Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya** (<http://www.fciprianogarcia.coo.cat/ciprianogarcia/arxihistoric/index.aspx>) , etc.). Pot situar-se com a model de partida l'estudi dirigit per Carmen Pérez Pais i Mariam Mariño Costales (2013, p. 13), que té com a objectiu elaborar un informe encaminat a consolidar una iniciativa per a la "reunificació parcial, conservació, posta en valor e difusió da documentación e materials xerados por diferentes grupos e colectivos identificados co feminismo e que desenvolveron e/ou seguen a desenvolver a súa actividade en Galicia".

Citació recomanada

Jornet i Benito, Núria; Tuset Páez, Núria (2016). "Construint la memòria dels feminismes : arxius, biblioteques i centres de documentació. Una mirada al passat, una reflexió per al futur". *BID: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 36 (juny) . <<http://bid.ub.edu/36/jornet.htm>>. DOI: <http://dx.doi.org/10.1344/BID2016.36.9> [Consulta: 07-07-2016].

DOI: <http://dx.doi.org/10.1344/BiD2016.36.9> (<http://dx.doi.org/10.1344/BiD2016.36.9>)